

GEDIMINAS MESONIS

Vilniaus universitetas

SUBJEKTYVUMO FAKTORIUS INTERPRETUOJANT KONSTITUCIJĄ

Subjectivity in the Process of the Interpretation of the Constitution

SUMMARY

This article analyzes the possibility of moral reflection in the process of interpretation of the Constitution. Although the problem of the relation between morality and law is important to society, the scientific theory analyzing the relation between morality and law is very complicated and contradictory. The formulated doctrinal conclusions are unable to overstep the limitation of subjectivity. The scientific doctrine only recognizes the fact that there has never been any single theory on ethics which would ground morality, virtue, human relationships and norms of behavior. The different theories are contradictory, since they are based upon different pre-conditions for the cognition of morality.

Even though the scientific doctrine is contradictory, it is possible to notice moral value in the jurisprudence formulated by constitutional justice institutions of countries. In a broader sense, world-view arguments have nevertheless become a source exerting influence upon the result of the interpretation of the Constitution.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje analizuojama moralės (vertybių) refleksijos galimybė interpretuojant konstituciją. Nors moralės ir teisės santykio problema sociumui aktuali, tačiau šį santykį analizuojanti mokslinė teorija yra labai komplikuota, prieštaringa, o formuluojant doktrinos išvadas nepajėgiama įveikti subjektyvumo ribotumo. Mokslinėje doktrinoje pripažįstama tik tai, kad vienos vienintelės etikos kaip moralumo, dorybingumo, žmonių santykių ir elgesio normų grindimo teorijos niekada nebuvo ir nėra, kad įvairios teorijos prieštaringos, nes grindžiamos nevienodomis moralės pažinimo prielaidomis.

Nors mokslinė doktrina pasižymi prieštaringumu, tačiau pasaulio šalių konstitucinės justicijos institucijų jurisprudencijos formuluotėse pastebima, kad vertybiniai (moraliniai), plačiaja prasme – pasaulėžiūriniai, argumentai vis tiek tampa šaltiniu, turinčiu įtakos Konstitucijos interpretavimo rezultatui.

RAKTAŽODŽIAI: teisė, konstitucijos interpretavimas, teisinis pozityvizmas, moralinės vertybės, objektyvumas.

KEY WORDS: law, interpretation of constitution, legal positivism, moral values, objectivity.

Kokia įtaigi bebūtų moralės teorija, ji negali pakeisti to fakto, kad objektyvumo-subjektyvumo dichotomija yra filosofiška pagrįsta¹.

A. Marmon

Mokslas, atveriantis mums reiškinių priežastis, teikia būdus jas iškelti aikštėn pagal mūsų norą ir tada įgyvendinti tikslus, kurių siekia mūsų valia remdamasi viršmoksliniais motyvais².

É. Durkheim

Mokslinės bendruomenės grupių konkurencija yra vienintelis istorinis procesas, kurio rezultatas yra ankstesnės teorijos atmetimas arba naujos pripažinimas³.

T. S. Kuhn

I. SUBJEKTYVUMO FAKTORIAUS INTERPRETUOJANT ŠALTINIS

Konstitucija tai tautos valios aktas, kurį išreiškia konstitucinės normos ir principai. Kaip visas teisės normos, taip ir konstitucinės, reikia interpretuoti. Tai chrestomatinė tiesa, dėl kurios iš esmės nesiginčijama. Tačiau konstitucijos interpretavimo rezultatas yra nuolatinių mokslinių ginčų objektas. Diskutuojama dėl konstitucijos interpretavimo subjektų, interpretavimo metodų ir teisingo rezultato. Konstitucinės justicijos institucijoms konstitucijos normų ir principų abstraktumas ir tai, kad neretai tenka spręsti teisėtumo problemą, kai „įstatymo ar poįstatyminio akto nuostata aki-vaizdžiai pažeidžia žmoniškąją esybę, tačiau tiesioginio atsakymo pagrindinio įstatymo tekste nerandame“⁴, salygojo ir kitą aplinkybę – kad interpretuojant konstituciją tenka taikyti ne vieną, o daugelį interpretavimo medodų, tarp jų ir filosofinį⁵. Teismas, o ir bet kuris kitas konstitucijos interpretuotojas, neišvengiamai, anot D. Robertsono, tampa politikos teoretiku⁶. Politinės teorijos refleksija ir yra filosofinio metodo esmė. Filosofinio metodo taikymas salygoja nevienodus įvairių interpretuotojų konstitucijos interpretavimo rezultatus. Taikant

filosofinį metodą interpretavimo rezultate neišvengiamai atsispindi tai, ką galima pavadinti interpretuotojo vertybine pasaulėžiūra, moralinių vertybių sistema⁷ ar politine teorija. Taigi, jau pats filosofinio interpretavimo metodo materialumas salygoja logišką išvadą, kad interpretacijos rezultato subjektyvumo nepavyks išvengti.

Kita, ne mažiau reikšminga aplinkybė, salygojanti neišvengiamai subjektyvų interpretavimo rezultata, yra tai, kad moksle yra problemiška pati vertybinio faktoriaus turinio problema. Siekdami pagrįsti šį teiginį apžvelkime mokslo poziciją dėl moralės ir teisės santykio. Trumpą diskursą apie mokslo problemas moralės problematikoje pradėkime nuo R. Dworkino formuluojamų koncepcijų. Šį autorių minime pirmąjį tik todėl, kad jis yra doktrinos atstovas, kurio įtaka teisės teorijos moksle pripažįstama. Jis įvardijamas kaip „žymus teisės teoretikas“, „teisės mokslo autoritetas, aktualizavęs moralę“ ir pan. Taigi žinant minėtus mokslininko vertinimus, jo knyga *Freedom's law: The moral reading of the American Constitution* teikia skaitytojui viltį, kad joje bus naujoviškai suformu-

luotas moralės ir pozityviosios teisės santykio problemos sprendinys, iliustruojantis Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucijos turinį nerašytinio pobūdžio vertybių kontekste. Tačiau analizuojant šį, o ir kitus šio autoriaus kūrinius, tokius kaip *Taking Rights Seriously* ar *Law's Empire*, kuriuose, anot kritikų, visais įmanomais būdais aktualizuojama moralė, neišvengiamai turėtume pripažinti, kad ir moderniausieji moralės ir teisės santykio problematikos tyrinėtojai konceptualiai nepasiūlo naujovių. Minėto autoriaus, kaip ir kitų, veikaluose loginė sistema konstruojama deklaracijų ir aksiomų pagrindu. Pavyzdžiui, teiginiai, jog „mūsų valstybės konstitucinė sistema remiasi moraline teorija, jog kiekvienas jos žmogus turi moralines teises, ginančias jį nuo valstybės“⁸ arba kad „ne visos konstitucinės teisės atspindi asmens moralinių teisių prioritetą prieš valstybę“⁹ yra patrauklūs ir gali atrodyti įtikinami. Tačiau išgilinus į problemos turinį aiškėja, kad, tyčia ar netyčia, bet neformuluojamas atsakymas dėl moralės teorijos turinio. Ką R. Dworkinas, taip pat ir kiti autoriai, turi omenyje nurodydami moralę kaip konstitucijos interpretavimo šaltinį? Kieno ir kokia tai moralė? Gal tai Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucijos „tėvų kūrėjų“ moralinės teorijos ir koncepcijos, o gal čia turi atsispindėti šiuolaikinėje visuomenėje egzistuojančių požiūrių į moralines vertybes statistinis vidurkis? Kadangi daugelis minėto autoriaus teiginių yra deklaratyvūs, tai šiuos teiginius neišvengiamai tenka vertinti tik kaip subjektyvios filosofinės pasaulėžiūros atspindžius, o tokių tezių pretenzija tapti universaliu konstitucijos interpretavimo gidu yra visiškai nepa-

grįsta ir praktikoje sunkiai realizuojama. Turbūt daugelis skaitytojų pritaris R. Dworkino teiginiui, kad egzistuoja *mano* moralinių teisių prioritetas prieš valstybę. Tačiau šio teiginio analizė parodo jį esant probleminį, nes aiškėja, kad šalia *mano* tenka pripažinti ir bet kurio *kito* moralinių teisių prioritetą. O tai jau neišvengiamas interesų konfliktas, kurio sprendinys glūdi visumoje – *mano, kito, trečio*, taip pat ir valstybės, interesų pusiausvyroje. Šios pusiausvyros turinys nebūtinai sutaps su *mano* ar *tavo* supratimu. Todėl R. Dworkino teiginys, kad „moralinių argumentų taikymas yra strategija teisininkams ir teisėjams veikti vedamiems geros valios, kuri turi būti nuolatinė interpretavimo strategija“¹⁰, yra menkos praktinės vertės. Panagrinėkime šias rekomendacijas praktiniame kontekste. Taigi, konstitucijos interpretatorius, tarkime, Jungtinių Amerikos Valstijų Aukščiausiojo Teismo arba Čekijos ar Latvijos Respublikos Konstitucinio Teismo teisėjas, minimo autoriaus nuomone, turi „veikti vedamas geros valios“, interpretuodamas pripažinti moralinių argumentų svarbą. Šioje rekomendacijų visumoje pirmiausia pastebėtina tai, kad autorius, noromis ar nenoromis, pripažįsta teisėjo teisę interpretuoti. Jau neblogai. Tačiau, autoriaus nuomone, ši teisė nėra absoliuti, ji saistoma moralinių imperatyvų. Todėl kitoje knygos dalyje autorius siaurina interpretatoriaus diskreciją, teigdamas lyg ir priešingai, kad „interpretuodami konstituciją teisėjai negali vadovautis savo įsitikinimais“, kad jie „privalo atsižvelgti į tai, koks sprendimas yra taikingiausias“, „privalo surasti geriausią sprendimą“¹¹. Kaip visa tai interpretatoriui įgy-

vendinti? Taip, autorius deda daug pastangų, puikiai žongliruoja žodžiais ir sąvokomis, tačiau jo pastangų rezultatai yra priešingi laukiamiems. Vartodamas daug neapibrėžtų sąvokų, tokių kaip „gera valia“, „taikingiausias sprendimas“, „geriausias sprendimas“, ir nurodydamas teisėjui nesivadovauti savo įsitikinimais šis mokslininkas nepalengvina interpretatoriaus užduoties. Priešingai, minėti terminai ir pamokymai tokie pat nevienareikšmiškai suvoktini, kaip ir pati moralės ir teisės santykio problematika. Suprantama, kad taikdarystės ar geros valios sąvokų turinys, konkreti jų išraiškos forma konkrečioje teisinėje ir politinėje situacijoje taip pat gali turėti alternatyvų. Todėl, net ir turėdamas mokslinius įpareigojimus būti geros valios ir siekti taikos visuomenėje, interpretatorius neišvengiamai lieka vienišas. Jam tenka pareiga subjektyvios analizės pagrindu formuluoti universalius – visiems teisinių santykių subjektams privalomus sprendimus, tikintis, kad jie bus vertinami kaip taikdariški, kad juose bus išvelgta gera valia. Subjektyvumo faktoriaus neišvengiamumą, to net ir nenorėdamas, demonstruoja pats R. Dworkinas, nes, suformulavęs reikalavimus interpretatoriui būti „geros valios“, didžiąją veikalo *Freedom's law* dalį paskiria moraliausiai savajai kai kurių Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucijos straipsnių interpretacijai. Tik retoriškai galima klausti, ką daryti, jei skaitytojui skaitant R. Dworkino interpretacijas atrodo, kad jose trūksta geros valios, kad tokios interpretacijos neneša taikos sociumui?

Minėtas autorius nėra pirmasis, besistengiantis pagrįsti, objektyvizuoti savus,

t. y. subjektyvius, moralės argumentus ir juos perkelti į teisės interpretavimo rezultata. P. Devlinas XX a. viduryje išleistoje, o ir dabar populiarioje knygoje *The Enforcement of Morals* teigia, kad įstatymų leidžiamoji valdžia turi veikti taip, kad ši savo sprendimais atspindėtų moralinį visuomenės konsensumą. Autoriaus nuomone, teisė be moralės sugriauna laisvės pagrindus ir yra kelias į tironiją. Taip ir čia: žodžiai skamba gražiai, tačiau suvoki, kad tai tik utopija, o ne šaltinis, nulėmsiantis konstitucijos interpretavimo kryptį. Iliustruodami šį teiginį panagrinėjime pavyzdį, susijusį su mirties bausmės konstitucingumo problema. Tarkime, kad moralinis visuomenės konsensusas teigia, jog mirties bausmė yra būtina. Ar tai reiškia, kad konstitucijos interpretacijoje turi atsispindėti šis konsensusas, net jeigu oficialus interpretatorius mano priešingai? Beje, ši situacija visai ne hipotetinė, o atspindinti Lietuvos konstitucinės justicijos raidą. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1998 m. gruodžio m. byloje „Dėl Baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės“ pripažino mirties bausmę antikonstitucine. Tačiau tuomet visuomenėje buvo tvirtas nusistatymas – P. Devlino terminais tai būtų „moralinis visuomenės konsensusas“, – kad tokia bausmė ne tik kad galima, bet ir būtina. Neatsitiktinai minėtame Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarime šalia teisinių buvo minimi ir vertybiniai argumentai apie žmogaus gyvybės vertės nepaneigiamumą, nors ir minėtos Konstitucinio Teismo išvados neatitiko visuomenės daugumos suvokimo apie mirties bausmės gerį ir blogį.

Akivaizdu, kad ir P. Devlinas savąja moralės ir teisės santykio teorija tik plėtoja dar senesnės doktrinos kryptį, mėginančią derinti teisės pozityvizmą ir moralę. Štai jau XVIII a. pabaigoje J. Madisonas garsiuosiuose *The Federalist Papers* valstybės politinę sąrangą, jos veikimo mechanizmą taip pat suvokė moralinių įsipareigojimų kontekste¹², o moralė savo ruožtu buvo kildinama iš papročių arba religinių nuostatų. Garsiausi anglų teisės doktrinos atstovai W. Blackstonas ir A. V. Dicey, taip pat būdami teisininkai, viena ar kita forma „lenkėsi“ moralės normoms. W. Blackstonas *Commentaries on the Laws of England* ypatingą dėmesį skyrė nerašytai teisei (*lex non scripta*) – papročiams, kaip vienam iš privalomų šaltinių interpretuojant rašytinę teisę. A. V. Dicey *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* taip pat nedvejodamas konstatavo, kad Jungtinėje Karalystėje egzistuoja politinės moralės sistema – „valstybės veikėjų elgesį reglamentuojančių priesakų, kurių nerandame nei jokiame įstatyme“¹³. Akivaizdu, kad minėtų autorių teorijos yra tik anglosakškos doktrinos fragmentai.

Susieti moralę ir teisę mėgina ir praeities bei dabarties romanų-germanų teisės tradicijos atstovai. Prancūzų teisės teoretikas J. L. Bergelis veikale *Théorie générale du droit* apibrėždamas teisės sampratą teigia, kad teisė – tai „moralinė ir socialinė sistema, drauge su pozityviomis juridinėmis taisyklėmis“¹⁴. Vokiečių mokslininkas R. Alexy taip pat mano, kad atvira teisinė sistema pasirengusi gerbti ir todėl priimti moralę, kuri yra „inkorporuota“ į konstituciją, o teisės konstitucionalizacijos procese moralė tei-

singumo pavidalu pasiekia ir ordinarinės normos turinį¹⁵. Kita vertus, tiek J. L. Bergelis, tiek R. Alexy, sistemiskai vertinant jų minėtus veikalus, nuvilia, nes minėtos remarkos lieka deklaratyvis arba jų pačių netiesiogiai paneigtos. Štai R. Alexy, pripažinęs teisės ir moralės santykio materialumą, taip pat sąžiningai pripažįsta, kad tai problemiškas dalykas, nes, anot autoriaus, „substancinis determinuotumas, pasireiškiantis per atviras moralines vertybes“, sukelia daug ir sunkiai sprendžiamų klausimų¹⁶. Tad kaip objektyviai atspindėti moralę, jei tai sukelia daug ir sunkiai sprendžiamų klausimų? Minimą problemškumą puikiai iliustruoja bet kurio idealistinės teisės teorijos atstovo veikalų analizė. Štai, R. Stammelio, garsaus vokiečių teisės filosofo, veikale *The theory of justice* teisė, susieta su psichologijos aspektais, kurie skiria galiojančią (autorius mini validumo terminą) ir negaliojančią teisę, gali atrodyti labai įtaigi, netgi objektyvi¹⁷. Tačiau objektyvi ji atrodo tol, kol autorius nepritaiko jos konkrečioje teisinių santykių situacijoje – kontraktų, santuokos ar kitoje srityje. Tuomet galima pastebėti daug neatsakytų sisteminių klausimų, todėl atsiranda prielaida išvadas vertinti tik kaip subjektyvias.

J. H. Farraras knygoje *Introduction to Legal Method* laikosi pozicijos, kad moraliniai ir teisiniai vertinimai dažniau skiriasi negu sutampa¹⁸. Autorius daugiausia pateikia moralės ir teisės netaptumo pavyzdžių, tačiau taip ir neatsako į klausimą, kieno moralė jo veikale lyginama su teise. Ar tai universali Jungtinės Karalystės moralės sistema? Jei taip, tai kodėl ši sistema yra universali – juk

daug kas tokiai pozicijai nepritaro? Gal tai tik garbaus autoriaus moralinės nuostatos? O jeigu taip, tai kodėl autoriaus nuomonė apie įstatymo amoralumą yra privaloma mums?

Akivaizdu, kad minėti anglosaksų bei romanų-germanų teisės mokyklų teoretikai savo ruožtu taip pat nėra pionieriai siekdami išžvelgti ryšį tarp moralės ir pozityviosios teisės. Jau I. Kantas yra teigęs, kad žmoguje nuo gimimo yra moralės dėsnis¹⁹, kurio kilmę filosofas grindė metafiziniais argumentais. Pažymėtina ir tai, kad būtent taip teigti I. Kantui buvo palankesnė socialinė aplinka. Tos epochos *opinio necessitatis* metafizinius argumentus didžiąja dalimi laikė natūraliais, įtikinamais.

Kitos mokslinės krypties atstovai, minėtų koncepcijų kritikai, argumentuoja tuo, kad kiekvienas turi savo moralės normų sąrašą, kiekvienas turi savitą moralės viziją, todėl visuotinai pripažįstama moralės normų sistema tėra utopija. Moralės ir teisės takoskyra grindžiama ir tuo, kad nors moralės ir teisės „normos yra panašios tuo, kad jos laikomos įpareigojančiomis nepriklausomai nuo įpareigojančio asmens sutikimo, ir jas palaiško didelis socialinis spaudimas, verčiantis jų laikytis“²⁰, vis dėlto moralės ir teisės normų nesilaikymas sukelia akivaizdžiai skirtingus padarinius.

Vienas ryškiausių mokslinės doktrinos atstovų, atribojančių moralės ir teisės normas, yra H. Kelsenas. Jis teigia, kad „teisės ir moralės skirtumas – ne tai, ką šios dvi socialinės tvarkos įsako arba draudžia, o tai, kaip jos įsako ir draudžia tam tikrą elgesį“, kad „pamatinis moralės ir teisės skirtumas yra toks: teisė yra prievartinė tvarka, t. y. normatyvinė tvar-

ka, kuri siekia paskatinti tam tikrą elgesį, priešingą elgesį siedama su socialiai organizuotu prievartos aktu, tuo tarpu moralė yra socialinė tvarka be jokių sankcijų. Moralinės tvarkos sankcijos tėra pritarimas normas atitinkančiam elgesiui ir nepritarimas jų neatitinkančiam elgesiui, jokių prievartos veikslių kaip sankcijų ji nenustato.“²¹ H. Kelsenas apibendrina, jog „esama ne vienos, bet daugybės skirtingų ir net viena kitai prieštaraujančių moralinių tvarkų, kad pozityvioji teisinė tvarka gali apskritai atitikti moralines tam tikros visuomenės grupės (ypač valdančiųjų sluoksnių) pažiūras, bet prieštarauti kitos grupės moralinėms pažiūroms ir kad, svarbiausia, visi vertinimai, kas yra moraliai gera arba bloga, moraliai pateisinama arba nepateisinama, kaip ir pati teisė, nuolat kinta, kad teisinę tvarką (arba kai kurias jos normas), jos galiojimo metu atitikusią vyravusius moralinės tvarkos postulatus, šiandien vis dėlto galima vertinti kaip amoralia.“²² Taigi čia griežtai atskiriama, kas materialiai objektyvu – pozityviosios teisės normos, ir tai, kas yra nesibaigiančio diskurso apie gėrį ir grožį, t. y. apie teisės ir moralės santykį, objektas. Panašių argumentų pagrindu apie Kristaus ir Poncijaus Piloto morales kaip apie lygiavertes rašo ir R. A. Posneris²³. S. Delacroix knygos *Legal Norms and Normativity: An Essay in Genealogy* citata labai lakoniškai ir vaizdžiai atskleidžia konceptualias šios doktrinos krypties nuostatas. „Teisės filosofus, – teigia S. Delacroix, – nuolat žavėjo neprotinga svajonė: transcendentiniu spaudu pažymėti teisę, jos galią visuomenėje, paliekant žmogaus valią nuošalyje, visiškoje vienatvėje. Ši neprotinga svajonė nesustabdyt teisės

filosofų pastangų ir ateityje, jeigu jie jau mato poreikį *knaisiotis* moralės prigimtyje ir tikisi rasti „žmogaus valioje“ šaltinį, būtiną vertybinių sprendimų objektyvumui pagrįsti.“²⁴ Būtent todėl mokslinėje doktrinoje apibendrintai teigiama, kad „teisingumo sampratos apibrėžimo problemiško ir reliatyvumo suabsoliutinimas leido teisinio pozityvizmo atstovams iškelti teisės atsiribojimo nuo teisingumo, kaip moralės filosofijos nagrinėjimo objekto, reikalavimą.“²⁵

Kita vertus, yra suprantama ir tam tikra prasme natūralu siekti subjektyvią, savąją poziciją ar termino sampratą objektyvizuoti. Kiekviena subjektyvi moralės teorija – sakytume, moralizuojanti teorija – yra gerbtina ir neabejotinai gali turėti ir neretai turi įtakos oficialam konstitucijos interpretatoriui. Tačiau pažymėtina ir tai, kad bet kurio mokslinės doktrinos atstovo teorija gali, bet neprivalo turėti reikšmės, į ją gali būti atsižvelgta, bet lygiai taip pat ji gali būti nepastebėta. Beje, tai visos moralės teorijos filosofijos Achilo kulnas, ir jo esmė tai, kad ir pati įtaigiausia, pati nepriekaištingiausia moralės teorija, jos suformuluotos išvados, yra *neprivalomos* nei konstitucijos interpretatoriui, nei sociumui, nei atskiram jos atstovui. Būtent tai suvokdamas, analizuodamas teisingumo ir teisės tapatumo klausimą H. Kelsenas *Grynojoje teisės teorijoje* kalba apie moralės normų santykinumą tvirtindamas, kad teisinių ir moralinių tvarkų atskyrimas yra būtinas²⁶. Komentuojant žodžio „būtina“ nereikėtų suprasti kaip šio mokslininko ar mokslinės doktrinos primetamo imperatyvo. Tai ne nurodymas, ne reikalavimas, tai tik konstatavimas, kad toks atskyrimas yra *de facto* neišvengiamas.

Šiandieninė visuomenės mąstymo paradigma (kalbant apie vertybių sistemą) iš esmės pakeitė pačią tyrimo problematiką. A. Jokūbaitis pastebi, kad dauguma žmonių dabar „mąsto kitaip – jie pradeda ne nuo tikėjimo tiesų, bet nuo moralinio reliatyvizmo“²⁷. Kitais žodžiais tariant, šiandieninis žmogus daugiau linkęs ne pažinti „chrestomatines tiesas“, nes jų chrestomatiškumo nepripažįsta, o pats atrasti jų turinio kokybę. Šiuolaikiniame demokratiname pasaulyje kiekviena teorija, koncepcija, kiekviena mintis turi beveik vienodas galimybes būti pristatyta visuomenės teismui. Saviraiškos laisvė suponuoja prielaidas tiek teisės, tiek moralės filosofijos doktrinos egzistuoti lygiavertėms teorinėms kryptims, kiekvienam mėginti formuluoti subjektyvų moralinių vertybių katalogą²⁸.

Mokslinei doktrinai nesisekiant įrodyti moralės universalumo bei suformuluoti visuotinio moralinio kodekso, diskusijos dėl konkrečių moralės normų tampa lyg ir nekonceptuali klausimu. Mąstykime toliau. Jei gali egzistuoti subjektyvios moralės koncepcijos, kodėl asmuo negali turėti savojo moralės normų rinkinio, kurio turinys priklauso nuo jo paties? Laisvų žmonių visuomenė naudojama laisvėmis tampa subjektu, kuris gali vertinti ir rinktis, ir jį gali klysti, ji neprivalo pasirinkti teorijos požiūriu paties geriausio teorinio produkto. Apibendrinant šias mintis galima daryti šio diskurso tarpinę išvadą apie tai, kad interpretuojant konstituciją išvengti subjektyvumo praktiškai neįmanoma. Bet kurios pastangos savosios interpretacijos turinį pristatyti kaip objektyviai vienintelį galimą variantą yra pasmerktos galimybės atsirasti kitokiai interpretacijai.

II. OBJEKTYVU V. SUBJEKTYVU INTERPRETUOJANT KONSTITUCIJĄ

Mokslinės doktrinos autorių daugėja, bet deja, nė vieno iš jų išvalgos netampa universaliu moralės normų rinkiniu. Taigi, viena vertus, gali atrodyti, kad jau šv. Augustino išsakytas principas *Lex iniusta non est lex* lyg ir neaktualus, nes įstatymo vertinimas galimas tik subjektyvioje plotmėje. Kita vertus, moralės faktorius sociumui, net ir neturėdamas mokslinėje teorijoje *modus vivendi*, yra svarbus, nes vienokia ar kitokia apimtimi determinuoja teisinių santykių subjektus, taigi ir konstitucijos interpretatorius. Būtent todėl N. Simmonds pozityviosios teisės normos ir moralės egzistencinio ryšio neigimą laiko neperspektyviu užsiėmimu²⁹, tačiau taip pat konstatuoja, kad reikėtų nepamiršti, jog teisinė tvarka bei jos pagrindu įtvirtinamas teisėtumas taip pat yra neabejotina vertybė³⁰. Kita vertus, ne tik tokie garsūs teisės teoretikai kaip O. W. Holmse pripažino, kad teisė tai mūsų moralinio gyvenimo išorinė išraiška³¹, bet ir tokie filosofai kaip T. G. Masarykas teisę įvardijo „moralinio minimumo“ terminu³². Taigi teisė yra moralinis minimumas, tačiau būdama tokia teisė yra tokia materija, kurios pažeidimas užtraukia ne menamas, o materialias – teises pasekmes. A. Sajo šią mintį iliustruoja vaizdingu palyginimu, teigdamas, kad skirtumas tarp teisės ir moralės yra tai, jog jos duoda skirtingos reikšmės atsakymus: teisė gali pasakyti „kaltas“, o moralė tik „gėda“³³. Galėtume patikslinti ką tik minėtą autorių, jog išvada „gėda“ bet kokių atveju atspindi tik dalies subjektų poziciją.

Taigi, teisėkūros procesas tai veikla, kurios tikslas reflektuoti moralines intencijas konkrečiomis pozityviomis teisės normomis. Visi subjektai – tautos, parlamentai, vyriausybės, valstybės vadovai, teismai – siekia išreikšti vertybes. Šis procesas nenutrūkstamas; nepaisant to, kad „socialinė moralė neretai konfliktuoja, prieštarauja individualiai“, pastaroji visuomet intuityviai siekia universalumo³⁴. Minėjome, kad bet kuri moralės dėsnių deklaracija, jeigu ji ir būtų kieno nors suformuluota, tegali būti vertinama kaip deklaracija, kurios įgyvendinimas priklauso nuo subjekto. Akivaizdu, jog tokia pozicija determinuoja tai, kad teisinių santykių subjektai visuomenėje gali tikėtis moralinių principų atspindėjimo tik tiek, kiek jų yra įtvirtinta pozityviosios teisės normose. Taigi esant, anot S. Bessono, teisiniam nedeterminuotumui³⁵, teisinių santykių subjektų elgesį gali determinuoti tik konkretaus teisinių santykių dalyvio subjektyvios moralės turinio brėžiamos ribos.

D. P. Kommersas veikale *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic Of Germany* išsako tam tikrą apibendrinimą, kuris yra ir mūsų dėstymo logiką pagrindžiantis apibendrinimas. Taigi Pagrindinis Įstatymas (VFR Konstitucija), kaip moderni XX a. konstitucija, yra reikšmingas tuo, kad šis pozityviosios teisės dokumentas išreiškia „aukščiausią moralinę tvarką, kuri garantuoja Vokietijos žmonėms pagrindines teises, ideologinį pliuralizmą bei moralinę įvairovę“³⁶. Taigi Konstitucija, D. P. Kom-

merso nuomone, yra „aukščiausia moralinė tvarka“, kuri užtikrina moralinę įvairovę! Taigi, ką sako D. P. Kommerzas? Jis teigia, kad primetinėti savo moralę kitam yra amoralu.

Taigi, nors moralės vertybinis turinys yra pripažįstamas, tačiau kontroversiškas filosofinio diskurso rezultatų pobūdis ją paverčia tik reliatyvia materija – „manau, kad yra“. Tuomet, kai pozityvioji teisė „yra“, nes objektyviai, o ne subjektyviai egzistuoja. Taip galima teigti, kad „nesudėtinga pozityvistinė doktrina, teigianti, jog moraliai neteisingos normos vis tiek gali būti teisė, turi bent jau tokį pranašumą, kad ji nesiuolo apsimesti, jog ekstremaliomis sąlygomis nereikės rinktis kurios nors iš kelių blogybių.“³⁷ Tačiau ši takoskyra egzistuoja, ir ją labai aiškiai suvokė M. Romeris. Jam konstitucinė justicija yra ne savitikslis konstitucijos viršenybės ir teisės aktų hierarchijos užtikrinimo būdas, bet sistema, galinti užtikrinti asmens teises ir laisves³⁸. Dėmesys „teoriniams ir praktiniams teisės viršenybės klausimams – teisinės valstybės propagavimas, jos analizė, pradeda įstatymo viršenybės deklaravimu ir baigiama teisinio mechanizmo tai viršenybei garantuoti sukūrimu“³⁹ buvo pagrįstas konceptualiu M. Romerio teisinės valstybės suvokimu. Taigi ir D. P. Kommerzo pastebėjimas, kad konstitucija išreiškdamą aukščiausią moralinę tvarką, kuri garantuoja moralinį pliuralizmą, reiškia, kad demokratinėse valstybėse doktrinų pliuralizmas moralės sampratų atžvilgiu yra konstitucinio reguliavimo padarinys, išreiškiantis laisvo žmogaus teisę dalyvauti diskurse dėl moralės turinio ir rinktis. Pritartina nuomonei, išsakomai daugumos teisės filosofijos doktri-

nos atstovų, pripažįstančių, jog nėra mechaninio moralės nuostatų perkėlimo į teisę imperatyvų⁴⁰.

Minėjome, kad doktrinai rutuliojantis debatai dėl moralės reikšmės pozityviajai teisei jau daugybę metų yra tapę *perpetuum mobile*. Kitais žodžiais kalbant, nėra argumentų, kuriais grįstą subjektyvią vertybių sistemą būtų galima objektyvizuoti sociume. Ir čia jau minėtas moralizuojančių teoretikų pavyzdys akivaizdus. Jie labai noriai pripažįsta moralinių argumentų reikšmingumą interpretuojant teisę, tačiau nenoriai pripažįsta ne savąją moralinę refleksiją teisėje. Šią paradoksalią situaciją pastebi ir R. A. Posneris konstatuodamas, jog nors akademiniai moralistai ir gerbia tolerancijos principus, kiekvienas jų nori, kad „kiekvienas žmogus išpažintų tas pačias moralines vertybes“⁴¹. R. A. Posneris nedviprasmiškai įvardija problemos esmę teigdamas, kad moralistai ignoruoja faktą, jog kiekvieno iš mūsų žmogiškas orumas yra vienodai vertingas, nepaisant to, kad „kai kurie žmonės yra savanaudiški, negailestingi, kerštingi, turintys liguistų ambicijų, linkę manipuliuoti, karjeristai, neatsakingi ir net maniakinės natūros“⁴².

Analizuodami kad ir jau mūsų minėtų R. Dworkino ir P. Devlino teorijas nerandame atsakymų, kodėl jų pasiūlytas moralinių vertybių modelis turėtų būti konceptualiai galutinis. Štai T. R. S. Allano veikale *Constitutional Justice: A Liberal Theory of the rule of Law* taip pat daug kalbama apie moralę, pabrėžiama jos svarba, perspėjama dėl pavojų, kai ji ignoruojama, net nurodomi JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimai, autoriaus nuomone, stokojantys moralinio pagrindimo. Ir tik knygos pabaigoje, lyg tarp

kitko, paminima tos koncepcijos subjektyvumo, t. y. „moralinio pliuralizmo ir *common law* santykio problemos“⁴³. Tad ir minėtų autorių teorijos tėra kiekvieno iš jų asmeninės vertybių sistemos *actus fidei*. Tai neabejotinai įdomu, bet socialiai refleksiška gali tapti tik interpretacijos subjektų valia, jiems savo noru pasirenkant minėtas koncepcijas. S. Delacroix taikliai pastebi, kad reikėtų skirti objektyvios moralės egzistencijos teorinę problemą nuo teisinių santykių subjektų bei apeliuojančių į moralę teismų sprendimų. Autorė kategoriškai teigia, kad nuroda į moralę dar nereiškia jos egzistencijos fakto⁴⁴. Ir tam tikra prasme ši autorė yra teisi – Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo sprendimo dėl mirties bausmės vertinimas visuomenėje tai tik iliustruoja. Vieni tokį sprendimą vertino kaip moralų, nes subjektyviai pripažino, kad nežudyti net ir didžiausio nusikaltėlio yra moralu, kiti manė, kad mirties bausmė nusikaltėliui absoliučiai pateisinama, todėl ir morali. Tai kaip yra iš tikrųjų? Tik retoriškai galima klausti, morali ar nemorali yra mirties bausmė.

Teorijų konkurencija, padėjusi visuomenės sąmonėje įsitvirtinti pozicijai, atmetančiai moralės normų universalumą, neabejotinai turi įtakos ir teisės sistemai, teisinių santykių dalyviams, teisės normų kūrėjams. Tokia padėtis iš esmės atleidžia teisinių santykių subjektus nuo „universalios moralės“ imperatyvų, o ir iš visuomenės atima galimybę vertinti subjekto veiklą pagal tariamai objektyvius kriterijus.

Kita vertus, yra akivaizdžios nuolatinės pastangos nurodyti į tai, dėl ko nesustatoma, t. y. į universalias moralines vertybes. Neretai konstitucinių teisinių

santykių subjektai savo elgesį, teismai savo sprendimus taip pat grindžia minėtais argumentais. Ir ne tik apeliuojama į juos – jais vadovaujantis priimami teisingumą reprezentuojantys sprendimai. Pavyzdžiui, Tribunolo sprendimai Niurnbergo procese grįsti tuo, kad kaltinamieji pažeidė pagrindines ir universalias moralės vertybes⁴⁵. Taigi priimdamas apkaltinamąjį nuosprendį šis teismas lyg ir teigė, kad visuotinai privalomos moralės vertybės egzistuoja ir kad jų pažeidimas nelieka be pasekmių. Tiesa, ir toks argumentas kai kurių doktrinos atstovų neįtikina. Teorija oriai atsako, jog minėtas teismo procesas ir sprendimas konceptualiai neįrodo, kad yra universalios moralės normos, o tik konstatuoja, kad laimėjo viena iš subjektyvių moralės sampratų⁴⁶.

Esant tokiai doktrinų įvairovei ir suvokiant, kad „moralės filosofijos (kaip filosofinės disciplinos) specifika yra tai, kad joje vienareikšmio bet kurios moralės (dorovės) problemos sprendimo nėra“⁴⁷, net pripažintieji teisės teoretikai (minėtas A. Barakas), kurių teorija, sakykume, pasižymi loginiu principingumu, neatsispiria pagundai gauti socialinę indulgenciją nuo galimų kaltinimų, jog neigia moralines vertybes. Todėl nuolat pabrėždamas teisėjo reikšmę ir kvalifikacinius jo gebėjimus interpretuojant teisę, ieškant kiek įmanoma teisiškesnio ir taikdariškesnio interpretacijos sprendinio, taip pat pažymi, jog „nėra teisėjo asmeninių vertybių, o tik nacionalinės šalies vertybės.“⁴⁸ Tai vis dėlto, ar teisėjas yra laisvas, ar tik mechaniškai perkeliantis nacionalines vertybes į konkrečią interpretaciją? Tačiau kokia galima išeitis, jei doktrina nedviprasmiškai pripa-

žįsta, kad „vertybių, arba moralinis, pliaralizmas <...> sukelia neišvengiamą vertybių konfliktą“⁴⁹? Visa tai A. Barakas puikiai suvokia, nes taip pat teigia, kad interpretatorius turi atskleisti vertybes, kurios implicitiškai ar eksplicitiškai nėra minimos konstitucijoje⁵⁰. O kaip jas atskleisti, jei dėl jų visuomenė nesutaria? A. Barakas taip pat yra kategoriškas, teigdamas, kad galimybė susikurti interpretacijos sistemą nesuteikiant diskrecijos teisės kuriai nors institucijai formuluoti oficialią interpretaciją yra mitas⁵¹.

Kita vertus, kokios tos tikrosios visuomenės vertybės, jei egzistuoja gausybė moralinių koncepcijų ir kiekviena jų yra tik moralės koncepcijų ar traktuočių įvairovės dalis? Koncepcinis reliatyvumas jau seniai yra tapęs tikrove. Negalima teigti, kad tai yra gerai arba blogai. Taip teigdami vėl būtume tik subjektyvūs. Pažymėtina, jog tai suvokus ir pripažinus galima formuluoti praktiškesnes išvadas – visas tas eksplicitines ir implicitines vertybes turi atskleisti konstituciją interpretuojantys subjektai.

A. Barakas savo tikslus pasiekė, nes duoklė sociumui atiduota, moralinės (ne tik pozityviosios teisės lygmens) vertybės pripažintos, kartu pripažinta interpretatoriaus laisvė ir diskrecija subjektyvių pastangų rezultatą pristatyti kaip galutinę – teisines pasekmes sukeliančią interpretaciją. W. H. Rehnquistas norom ar nenorom pripažįsta, kad „daugelis iš mūsų neabejotinai jaučia stiprų ir gilų moralinį imperatyvą, bet jis ir lieka tik asmeninis, *nebent* įgautų teisės sankcijas“⁵². Taigi moralė gali pasiekti visuomenę per teismų (šiuo atveju per Jungtinių Amerikos Valstijų Aukščiausiojo Teismo) sprendimus. J. M. Pollock pagrįstai teigia, kad

abortų, narkotikų, pornografijos problematika nėra tik teisės problema, tai, autorės nuomone, ir moralės klausimas, kurį turi spręsti teismai įgyvendindami ir interpretuodami teisę⁵³. Panašiai problemą suvokia ir H. Kelsenas, kuris teigia, kad „reliatyvistinė vertės teorija dažnai suprantama klaidingai – kaip teigianti, kad nėra vertybių, o konkrečiai nėra teisingumo“, tačiau, anot H. Kelseno, „ji veikia teigia, kad vertybės yra santykinės, o ne absoliučios, kad teisingumas yra santykinis, o ne absoliutus“⁵⁴.

Manytume, kad subjektyvumo mokslinėje doktrinoje įvairovė ir pagarba jai sudaro prielaidas D. L. Faigmano nuomonei, kad „Jungtinių Amerikos Valstijų Aukščiausiasis Teismas konstitucinėse bylose niekuomet nesiekė įdiegti sisteminės faktų suvokimo tvarkos“⁵⁵. Gal ir pesimistiškai skamba išvados, tačiau analizuodami D. L. Faigmano knygoje *Constitutional Fictions* išsakytus argumentus pastebime, kad tokia išvada grindžiama įvairių konstitucinės justicijos institucijų (atskirų valstijų bei JAV Aukščiausiojo Teismo) panašiose bylose argumentų ir sprendimų netapatumu. Nurodomi pavyzdžiai bylų, kuriose buvo sureikšminamos konkrečios JAV Konstitucijos – Teisių Bilio nuostatos (pvz., abortų byla *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973)) bei kitos bylos, kuriose teismas interpretuodamas buvo eksplicitiškas (pvz., *United States v. Lopez*, 514 U.S. 549 (1995)). Galima sutikti su autoriumi tik tuo aspektu, kad teismų sprendimuose – ypač jei komparatyvistikos objektas būtų skirtingų laikotarpių, skirtingos problematikos, skirtingo teisėjų korpuso – pastebima, kad juose lyg ir trūksta loginio nuoseklumo. Tačiau negalima dary-

ti išvados, kad nėra sisteminės tvarkos. Greičiau priešingai. Įvairiais laikotarpiais natūraliai atsiranda įvairių požiūrių ir konstitucinės justicijos problemų vertinimų, todėl ir įvairių sprendimo variantų. Natūralu, kad buvusi teisėjų karta negali palikti loginio mechanizmo, kuris taptų universaliu problemų suvokimo instrumentu ateinančioms kartoms. Manytina, kad D. L. Faigmanas, kritikuojantis teismus dėl tokios sisteminės tvarkos trūkumo, pats tapęs teisėju atmestų visus ankstesnius ir jam primetamus mąstymo šablonus kaip varžančius jo saviraiškos laisvę ir diskreciją užtikrinti teisėtumą, taigi ir teisingumą. D. L. Faigmanas, darydamas jau minėtas išvadas, aktualus ir mūsų problematikai tuo, jog, net neturėdamas tokio tikslo, pabrėžia ne tik interpretacijos sudėtingumo faktorių, bet ir tai, kad jo rezultatas yra subjektyvių vertinimų, t. y. subjektyvios moralinės pasaulėžiūros refleksijos, rezultatas.

É. Durkheimas liūdnei konstatuoja, kad „kai kalbama apie mūsų asmeninius poelgius, mes labai miglotai įsivaizduojame palyginti paprastus motyvus, kurie mus valdo“, kad „mes manome esą nesavanaudžiai, o iš tikrųjų veikiami kaip egoistai“, „manome nepasiduodą neapykantai“, o „esame absurdiškų prietarų vergai“⁵⁶. Toks yra žmogus, tačiau *kiekvienas* žmogus – ir Nobelio taikos premijos laureatas, ir didžiausias nusikaltėlis – turi vertybių sistemą. *Praktinio proto kritikoje* I. Kantas konstatuoja, kad „grynasis protas pats savaime yra praktinis protas ir teikia (žmonėms) visuotinį dėsnį, kurį mes vadiname *dorovės dėsniu*“⁵⁷.

Tačiau sociumui, natūraliai siekiančiam visuomeninių santykių reguliavimo

universalumo, ta konkrečių vertybių įvairovė tampa rimtu iššūkiu, nes yra sudėtinga – neįmanoma universalume atspindėti visą subjektyvumą įvairovę. K. R. Popperis apibendrinamas pliuralizmo materialumą ir poreikį konstatuoja, kad „mūsiškė Vakarų civilizacija yra esmingai pliuralistinė; todėl monolitiniai socialiniai tikslai reikštų laisvės mirtį: mąstymo laisvės, laisvo tiesos siekimo, kartu su juo ir žmogaus racionalumo bei orumo žlugimą“⁵⁸. Taigi taikant ką tik paminėtą K. R. Popperio „metodą“ galima sakyti, jog teigti, kad kas nors yra moralu, kad kas nors yra vertybė, reiškia būti tik *subjektyviam*. O pastangos objektyvizuoti subjektyvumą neretai suvokiamos kaip kėsinimasis į kitų laisves, į kitų teisę būti subjektyviems.

Apibendrinant galima pažymėti, kad doktrinai besiblaškant moralės ir teisės problematikoje bet kuris konstitucijos interpretatorius lieka vienas su subjektyvia (sociumo požiūriu), bet ir objektyvia (individo požiūriu) vertybių sistemos pagrįsta pasaulėžiūra. Būtent tuomet konkretaus subjekto filosofiniai argumentai gali ir turi pasireikšti kaip interpretatoriaus vertybinės pasaulėžiūros dalis, į kurią orientuojantis pasirenkamas interpretacijos proceso vektorius bei formuluojamų išvadų turinys. Kadangi „teisėjai kai kurias bylas sprendžia moralinių argumentų pagrindu“⁵⁹, t. y. yra priversti taip spręsti, nes kiti konstitucijos interpretavimo metodai nepakankami, aktualus tampa *konkretaus* (asmens) subjekto konkretus vertybių sistemos turinys – asmeninė „konstitucija“. Pats subjektas yra šios „konstitucijos“ kūrėjas ir jos nuostatų keitėjas. Jis vienintelis yra jos turinio galutinis interpretatorius ir jos nuostatų

taikytojas. Tuomet interpretuodamas teisę subjektas remdamasis savita, individualia vertybių sistema pasirenka interpretacijai reikalingus filosofinius atramos taškus ir loginio pagrindimo kryptį. Taigi net ir šiandien I. Kantas su savuoju „mo-

ralės dėsniu“ yra ne mažiau aktualus nei savo epochoje. Net jei sociumas negali sutarti dėl universalių moralės principų, konkretaus subjekto principai gali tapti vienu iš šaltinių, lemiančių konstitucijos interpretavimo rezultata.

IŠVADOS

Konstitucija tai tautos valios aktas, kurį išreiškia normos ir principai. Kaip ir bet kurias teisės, taip ir konstitucines normas reikia interpretuoti. Konstitucinės justicijos institucijoms konstitucinių normų ir principų abstraktumas sąlygoja, kad interpretuojant konstituciją tenka taikyti ne vieną, o daugelį interpretavimo metodų. Oficialus konstitucijos interpretatorius, kaip ir bet kuris kitas konstitucijos interpretuotojas, neišvengiamai taiko ir filosofinį metodą.

Taikant filosofinį metodą interpretavimo rezultate neišvengiamai atsispindi interpretuotojo vertybinė pasaulėžiūra – moralinių vertybių sistema. Todėl filosofinio metodo taikymas sąlygoja netapачius įvairių interpretuotojų konstitucijos interpretavimo rezultatus. Interpretavimas visada yra konkreti veikla, tad ir jos rezultatas tegali būti tik subjektyvus pobūdžio.

Kita, ne mažiau reikšminga aplinkybė, sąlygojanti neišvengiamai subjektyvų interpretavimo rezultata, yra tai, kad moksle problemiška pati moralinio faktoriaus turinio problema. Problemiškumas yra sąlygotas fakto, kad šiuolaikinė mąstymo paradigma nepripažįsta išankstinių teorinių koncepcijų privalomumo. Būtent todėl teisės teorijose ir moralės filosofijoje egzistuoja lygiavertės koncepcinės kryptys. Taigi teisės ir mo-

ralės teorijose yra nusistovėjusi prieštarų mokslinių doktrinų visuma, kurioje nepavyksta suformuluoti universalių vertybių sąvado, o visos pastangos tai padaryti tik papildo subjektyvių teisės teorijų ir subjektyvių moralinių vertybių katalogus.

Moralinės vertybės, į kurias nurodo konstitucijos interpretatoriai, mokslinėje doktrinoje negali pretenduoti į universalių vertybių katalogą. Būtent todėl kiekvienas konstitucijos interpretatorius, net ir siekdamas objektyvumo, tegali perteikti savąją, t. y. subjektyviąją, vertybių sistemos sampratą.

Oficialaus interpretuotojo teisinė sąmonė, filosofinė pasaulėžiūra, istorinio patyrimo pažinimas etc. – visa tai, ką galėtume pavadinti *subjektyvia moraline konstitucija*, – gali atsispindėti oficialioje konstitucijos interpretacijoje. Tačiau oficialaus interpretatoriaus veiklos pobūdis nulemia, kad jo subjektyvumas dažniausiai atspindi sociume vyraujančias vertybines (moralines) pozicijas. Tačiau tik oficialus interpretatorius sudaro prielaidas subjektyviai vertybinei (moralinei) pasaulėžiūrai tapti konstitucinės interpretacijos rezultato dalimi. Rezultato, kuris nepriklausomai nuo jo vertinimo moksliniame diskurse turės įtakos teisės normų sistemai, t. y. sukels realias teises pasekmes visuomenėje.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ A. Marmon. *Three Concepts of Objectivity. Law and Interpretation. Essays in Legal Philosophy.* – Oxford: Clarendon Press, 1997, p. 177.
- ² É. Durkheim. *Sociologijos metodo taisyklės.* – Vilnius: Vaga, 2001, p. 64.
- ³ T. S. Kuhn. *Mokslo revoliucijų struktūra.* – Vilnius: Pradai, 2003, p. 22.
- ⁴ E. Jarašiūnas. *Pagrindinių teisių katalogas ir konstitucinė justicija // Žmogaus teisių apsaugos mechanizmas.* – Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių centras, 1997, p. 8.
- ⁵ G. Mesonis. *Konstitucijos interpretavimo metodologiniai pagrindai.* – Vilnius: Registrų centras, 2010, p. 108–109.
- ⁶ D. Robertson. *The Judge as Political Theorist. Contemporary Constitutional Review.* – Princeton: Princeton University Press, 2010, p. 347–385.
- ⁷ G. Mesonis. *Konstitucijos hermeneutika: teisės ir filosofijos sintezė // Logos, Nr. 58, 2009, p. 43.*
- ⁸ R. Dworkin. *Taking Rights Seriously.* – London: Duckworth, 1977, p. 147.
- ⁹ Ten pat, p. 191.
- ¹⁰ R. Dworkin. *Freedom's law: The moral reading of the American Constitution.* – Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 11.
- ¹¹ Ten pat, p. 8–10.
- ¹² J. Madison. *The Federalist Papers No. 43.* – New York: A Mentor Book, 1999, p. 246.
- ¹³ A. V. Dicey. *Konstitucinės teisės studijų įvadas.* – Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 280–281.
- ¹⁴ J. L. Bergel. *Théorie générale du droit.* – Paris: Dalloz – Syrey, 2003, p. 37.
- ¹⁵ R. Alexy. *A theory of Constitutional Rights.* – Oxford, New York: Oxford University Press, 2002, p. 366.
- ¹⁶ Ten pat, p. 366.
- ¹⁷ R. Stammler. *The theory of justice.* Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd, 2000, p. 80–85.
- ¹⁸ J. H. Farrar. *Introduction to Legal Method.* – London: Sweet & Maxwell, 1977, p. 4–11.
- ¹⁹ I. Kantas. *Praktinio proto kritika.* – Vilnius: Mintis 1987, p. 186.
- ²⁰ H. L. A. Hart. *Teisės samprata.* – Vilnius: Pradai, 1997, p. 285.
- ²¹ H. Kelsen. *Grynoji teisės teorija.* – Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 85.
- ²² Ten pat, p. 89.
- ²³ R. A. Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory.* – Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002, p.10.
- ²⁴ S. Delacroix. *Legal Norms and Normativity. An Essay in Genealogy.* – Oxford: Hart Publishing, 2006, p. 206.
- ²⁵ L. Baublys. *Antikinė teisingumo samprata ir jos įtaka Vakarų teisės tradicijai.* – Vilnius, 2005, p. 33.
- ²⁶ H. Kelsen. *Grynoji teisės teorija.* – Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 87–88.
- ²⁷ A. Jokūbaitis. *Liberalizmo tapatumo problemos.* – Vilnius: Versus Aureus, 2003, p. 167.
- ²⁸ G. Mesonis. *Keli konstitucijos interpretavimo aspektai: vertybinių (moralinių) argumentų galimybė ir ribos // Jurisprudencija, Nr. 2(116).* – Vilnius, 2009, p. 51.
- ²⁹ N. Simmonds. *Law as a Moral Idea.* – Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 37–39.
- ³⁰ Ten pat, p. 198.
- ³¹ O.W. Holmes. *The Path of the Law and Common Law.* – New York: Kaplan Publishing, 2009, p. 3–4.
- ³² R. Hain. *Teorie státu a státní právo v myšlení T. G. Masaryka.* – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2006, s. 87.
- ³³ A. Sajo. *Constitutional Sentiments.* – USA: Yale University Press, 2011, p. 271–275.
- ³⁴ M. Kerchove, F. Ost. *Legal System Between Order and Disorder.* – Oxford: Oxford University Press, 1994, p. 125.
- ³⁵ S. Besson. *The Morality of Conflict: Reasonable Disagreement and the Law.* – Oxford: Hart Publishing, 2005, p. 57.
- ³⁶ D. P. Kommers. *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany.* – Durham: Duke University Press, 1997, p. 33–34.
- ³⁷ H. L. A. Hart. *Teisės samprata.* – Vilnius: Pradai, 1997, p. 337.
- ³⁸ G. Mesonis. *Tomáš Garrigue Masarykas ir Mykolas Romeris: dvi asmenybės, du požiūriai į valstybę ir konstituciją // Jurisprudencija, Nr. 1(115).* Vilnius, 2009, p. 28.
- ³⁹ K. Miliauskaitė. *Mykolo Romerio teisinės valstybės modelis Vakarų Europos teisinės valstybės koncepcijos kontekste // Jurisprudencija, Nr. 64(56).* – Vilnius, 2005, p. 37.
- ⁴⁰ G. R. Wright. *Does Positivism Matter? // George P. R. (editor) The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism.* – Oxford: Clarendon Press, 1996, p. 57–59.

- ⁴¹ R. A. Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory*. – Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002, p. 67–68.
- ⁴² Ten pat, p. 68.
- ⁴³ T. R. S. Allan *Constitutional Justice: A Liberal Theory of the Rule of Law*. – Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 283–295.
- ⁴⁴ S. Delacroix. *Legal Norms and Normativity. An Essay in Genealogy*. – Oxford: Hart Publishing, 2006, p. 123.
- ⁴⁵ J. Alder. *Constitutional and Administrative law*. – London: Macmillan Press LTD, 1994, p. 17.
- ⁴⁶ R. A. Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory*. – Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002, p. 10–20.
- ⁴⁷ S. Kanišauskas. *Moralės filosofijos pagrindai*. – Vilnius, 2009, p. 11.
- ⁴⁸ A. Barak. *Purposive Interpretation in Law*. – Princeton: Princeton University Press, 2005, p. 236–237.
- ⁴⁹ S. Besson. *The Morality of Conflict: Reasonable Disagreement and the Law*. – Oxford: Hart Publishing, 2005, p. 66–67.
- ⁵⁰ A. Barak. *Purposive Interpretation in Law*. – Princeton: Princeton University Press, 2005, p. 237.
- ⁵¹ Ten pat, p. 207.
- ⁵² W. H. Rehnquist. The Notion of a Living Constitution // *Harvard Journal of Law & Public Policy*. Vol 29, No. 2. http://www.law.harvard.edu/students/orgs/jlpp/Vol29_No2_Rehnquist.pdf
- ⁵³ J. M. Pollock. *Ethical Dilemmas and Decisions in Criminal Justice*. Sixth Edition. – USA: Wadsworth, Cengage Learning, 2007, p. 379.
- ⁵⁴ H. Kelsen. *Grynoji teisės teorija*. – Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 88.
- ⁵⁵ D. L. Faigman *Constitutional Fictions. A Unified theory of Constitutional facts*. – Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 180–181.
- ⁵⁶ É. Durkheim. *Sociologijos metodo taisyklės*. – Vilnius: Vaga, 2001, p. 12.
- ⁵⁷ I. Kantas. *Praktinio proto kritika*. – Vilnius: Mintis, 1987, p. 46.
- ⁵⁸ K. R. Popper. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. – Vilnius: Pradai, 1998, p. 515.
- ⁵⁹ R. A. Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory*. – Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002, p. 114.